

**Наставном и научном већу
Филозофског факултета
Београд**

Изабрани одлуком Наставног и научног већа Филозофског факултета у Београду у Комисију за оцену и одбрану докторске дисертације „Санџак 1941-1943“, кандидата Милутина Живковића, слободни смо да поденесемо следећи

Р Е Ф Е Р А Т

Основни подаци о кандидату

Колега Милутин Живковић припада најмлађој генерацији историчара која се данас оглашава у српској историографији. Рођен је 13. маја 1986. у Краљеву. Основну школу и гимназију завршио је у месту рођења. Студије историје уписао је школске 2005/2006. на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду и са успехом их привео крају јула 2010, одбранивши дипломски рад „Пут Јосипа Броза Тита у Египат у Етиопију 1955-1956. године“. Основне студије колега Живковић је окончао са просечном оеном 9,53 а дипломски рад је оцењен оеном 10. Током основних студија кандидат је био стипендиста Министарства омладине и спорта у оквиру пројекта „1000 младих талената“. Докторске студије уписао је децембра 2010. Од 1. јануара 2011. Колега Живковић је био ангажован као истраживач приправник, а касније као истраживач-сарадник, на пројекту „Материјална и духовна култура Косова и Метохије“, који реализује Институт за српску културу Приштина – Лепосавић. Такође је био ангажован и на пројекту „Сенатори Краљевине Југославије“, чији је покретач Институт за савремену историју у Београду. Колега Живковић је до сада учествовао на више научних скупова и објавио је четрнаест научних радова и седамнаест енциклопедијских одредница.

Свој први рад „Посета Јосипа Броза Тита Косову и Метохији 25-28. марта 1967. године“, (*Баштина*, бр.30, 2011, 135-151) колега Живковић је објавио 2011. године и у њему је, уз коришћење нове изворне грађе, реконструисао посету Тита Косову и

Метохији и објаснио околности у којима је до ње дошло. О догађајима који су претходили Титовој посети Косову и Метохији и Брозовој наклоњености албанским кадровима у јужној српској покрајини говори рад “Стенографска белешка са састанка Јосипа Броза Тита и високих партијских функционера одржаног 20. марта 1967. уочи посете Косову и Метохији” (*Архив*, бр. ½, 2012, стр. 214–228).

Војно-политичке, економске и верско-етничке прилике у Санцаку у првој ратној години колега Живковић је обрадио у чланку „Дешавања у Санцаку од Јулског устанка до краја 1941. године“ (*Баштина*, бр. 31, 2011, стр. 247-272). За простор Косова и Метохије и Санцака везан је и рад „Дежевски срез у првим месецима окупације (април-септембар 1941. године)”, (*Зборник радова Духовне и материјалне специфичности културе Косова и Метохије кроз историју*, Лепосавић 2012). У тексту је посебно обрађено понашање про-албанске власти у Новом Пазару и њено настојање да тај простор, уз употребу терора према српском становништву, буде укључен у састав Велике Албаније. О узроцима сукоба у у Санцаку, нападима на Нови Пазар и покушајима избављања Срба од терора дреничких качака и локалних муслиманских чета говори рад “Етнички сукоби на простору Новог Пазара и Рашке у јесен 1941. године” (*Војно-историјски гласник*, бр. 2, 2012, , стр. 65–87). У раду „Нови Пазар под окупацијом и судбина новопазарских Јевреја“ (*Баштина*, бр. 41, 2016, стр. 195–209), колега Живковић је са посебном пажњом обрадио судбину веома старе јеврејске заједнице у Новом Пазару и проговорио о њеном уништењу од стране Немаца и локалних албанско-муслиманских власти које је предводио Аћиф Хаџиахметовић Бљута.

Истражујући историју Санцака у међуратним и ратним годинама кандидат је уочио значај појединих личности на развој историјских прилика. Посебну пажњу је посветио историјској улози Аћифа Хаџиахметовића Бљуте. Резултате истраживања изложио је у чланку „Aćif Hadžiahmetović Bljuta – prilozi za biografiju 1919-1941, (*Istorija 20. veka*, br. 3, 2012, str. 71-94). У том тексту посебно су обрађене Хаџиахметовићеве активности у “Џемијату” и као и колаборационистичка улога коју је играо у први месецима рата. О случају истакнутог колаборационисте из тутинског краја Смака Шкријеља и методима рада УДБ-е на иентификовању ратних злочинаца говори рад “Досије Смако Шкријељ – прилог проучавању рада Управе државне безбедности на простору Тутина и околине након Другог светског рата” (*Баштина*, бр. 33, 2012, стр. 179–196). Истом тематском кругу припада и рад “Махмудбеговић (Беголи) Сефедин (1885–1944) – сенатор Краљевине Југославије“ (*Зборник радова са научног скупа*

Косово и Метохија у контексту балканских народа и држава, Лепосавић, 2016). У њему је представљена политичка каријера чувеног пећког бега Сефедина Махмутбеговића и искициран његов политички профил.

Покушајима ослобођења Нове Вароши од стране устаника (партизана али и четника) после изласка хрватских трупа из града почетком септембра 1941. године посвећен је рад „Борбе за ослобођење Нове Вароши 3–5. септембар 1941. године“ (*Војно-историјски гласник*, бр. 1, 2015, стр. 263–278). О војно-политичкој ситуацији у Полимљу средином 1942. године и улози коју је на том простору играла Италија говори рад „Извештај италијанске дивизије "Пустерија" о окупацији Нове Вароши крајем јуна 1942. године и војним, политичким и економским приликама у граду и околини“ (*Баштина*, бр. 36, 2014, стр. 243–271). Приликама у тутинском крају, с посебним освртом на страдање Срба и реализацију великоалбанског пројекта, посвећен је рад „Штавички срез током прве године окупације (април–децембар 1941. године)“ (*Баштина*, бр. 39, 2015, стр. 189–208). О односима које је италијанска окупациона власт у Црној Гори успоставила са командантом лимско-санџачких одреда Павлом Ђуришићем и националним и личним разлозима његове колаборације говори чланак „Uspostavljanje saradnje komandanta limsko-sandžačkih četničkih odreda Pavla Đurišića i italijanskih vlasti u Crnoj Gori početkom 1942. godine“ (*Istorija XX veka*, br. 2, 2016, str. 27–44). Разјашњавању војних прилика у Санџаку посвећен је и рад “Арнаутски и муслимански диверзанти у саставу 9. чете 4. пука дивизије Бранденбург“ (Зборник радова, *Традиција, промене, историјско наслеђе, питања државности и националног идентитета на Косову и Метохији: национални научни скуп са међународним учешћем*, Приштина – Лепосавић, 2014, стр. 279–306). У њему су изложени политичка позадина, регрутација, обука и борбене активности јединица диверзаната коју су чинили Албанци са Косова и Метохије. Раду је придодат и именични списак већине чланова терористичке јединице и дата социјална структура чувене „9. компаније“

Рад “Miasta partnerskie Kraljevo i Zielona Gora. Przyklad wspolpracy miast serbskich i polskich” (*Polska i Jugoslawia po II wojne swiatowej*, Wydgoszcz, 2016, s. 396–411) унеколико излази из тематског круга -- одредница. Тако је за енциклопедијски приручник „*Senatori Kraljevine Jugoslavije*“ (Београд, 2016), написао 17 биографија, између осталих и С. Вукосављевића, П. Пешића, С. Махмудбеговића, Т. Шарковића, Х. Карамехмедовића, С. Муфтића и других.

Предмет и циљ докторске дисертације

Тема „Санџак 1941-1943“, којој је посвећена докторска дисертација колеге Живковића, изузетно је стручно актуелна, сложена и важна. Међутим, и поред тога, до сада није било историјских истраживања која су тежила да је целовито обраде и презентују. Разлоге томе треба тражити у њеној изузетној политичкој осетљивости и чињеници да свестрана и целовита обрада подразумева вишегодишња истраживања и приступ који историју сагледава као тоталитет односа у прошлости. Напомињемо да је и сам простор који је био у средишту пажње колеге Живковића, а који се у документима свих сучељених страна у рату назива Санџак, играо важну улогу у годинама рата јер су се ту стицала различита искуства живота на тремеји Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, сучељавале завађене нације, религије и идеологије, постојали различити окупациони системи, деловали непомирљиво сукобљени покрети. Стратешка важност Санџака одредила је његово место у плановима држава које су учествовале у војном разбијању Југославије (Немачка, Италија) и окупацији тог дела њене територије (Немачка, Италија и квислиншке творевине: НДХ и Велика Албанија), али и у настојањима сучељених покрета да контролишу територију која им је омогућавала везу између жаришта отпора у Србији и Црној Гори, представљала својеврсно „склониште“ и обезбеђивала шири маневарски простор дејстава. То је наметало двоструки задатак колеги Живковићу – да критички преиспита целокупно постојеће историографско наслеђе посвећено Санџаку у годинама Другог светског рата и да новим архивским истраживањима прекорачи недостатке постојеће литературе и понуди нови научни одговор на широки тематски круг питања везаних за политичке, идеолошке, војне, економске, верске, националне, животне прилике у Санџаку.

У средишту интересовања колеге Живковића била су дешавања у Санџаку током периода омеђаног 1941. и 1943. годином. Посматрање улоге тог простора у плановима и пракси Немачке, Италије, НДХ, Велике Албаније, партизанског и четничког покрета, муслиманских војних формација, предмет је истраживања колеге Живковића. Са пажњом су били праћени сви облици власти успостављене на простору Санџака. Предмет истраживања биле су окупаторске формације, њихови планови и пракса, делатност народноослободилачког и четничког покрета, улога муслиманског политичког и војног чиниоца. Кандидат је прецизно и исцрпно реконструисао ратна дешавања у Санџаку, што је утицало на обим дисертације, али је по нашем мишљењу донело изузетне резултате. Свеобухватно је сагледао свакодневицу живота под

окупацијом, уочио бројне промене које је донео рат, приказао истоветност и различитост преживљавања под различитим окупационим системима. Посебну пажњу колега Живковић је посветио феномену окупације, устанка и његове осеке, оружаним обрачунима свих са свима, али и указао на корене и природу међусобних етничко-верских сукоба, облике и динамику грађанског рата, злочине, извршиоце злочина и жртве. Свакодневни живот становника Санцака, притиснутих немаштином и глађу, испуњених дилемама и страховима, подељених национално, верски и идеолошки, укључених у различите војне формације, изложених различитим облицима терора и страдања, сучељених са сталним променама које диктира рат, такође су били предмет истраживања колеге Живковића.

Међу циљевима истраживања које је пред себе поставио и у својој докторској дисертацији колега Живковић остварио, посебно се истиче настојање да буду приказане политичке, војне, економске, социјалне, верске и културне прилике у ратом захваћеном Санцаку током 1941-1943. године. Кандидат је свестрано сагледао геополитичку и стратешку важност Санцака, са посебним акцентом на његов комуникациони и сировински значај за све стране у сукобу. У складу са тим идентификовао је конкретне економске интересе окупационих сила на простору Санцака, као и националне интересе квази држава - НДХ и протектората Велика Албанија. Уочавање сличности и разлика између окупационих система успостављених на том простору, са посебним указивањем на посебности које су се испољавале на етничком, верском, социјалном и културном плану, такође је био један од циљева које је докторска дисертација колеге Живковића са успехом остварила. Праћење сложених и слојевитих односа српског и муслиманског становништва, у контексту рата и окупације, још један је од циљева реализованих у докторској дисертацији. Ту треба придодати и настојања да буду одмерни углед и утицаји које су на муслиманско становништво Санцака вршили прваци попут Аћима Хациахметовића Бљуте, Хасана Звиздића, Сулејмана Пачариза, Османа Растодера. Сагледавање ратне свакодневице, испуњене брзим променама на војном, политичком и идеолошком плану, тешким историјским наслеђем и немаштином, такође је један од постигнутих циљева овог истраживања.

Анализе и закључке изнете у докторској дисертацији колега Живковић је превасходно засновао на темељним архивским истраживањима обављеним у 16 домаћих и страних архива. Од посебне важности за обраду теме била су истраживања у

Војном архиву Србије у Београду. Увид у грађу похрањену у архивским фондовима „Независна Држава Хрватска“, „Народноослободилачка војска Југославије“, „Недићева архива“, „Четничка архива“, „Немачка архива“, „Италијанска архива“, „Војни судови“, „Микрофилмови“ и друго омогућили су реконструкцију војно-политичког и друштвено-економског аспекта рата у Санцаку. Истраживања обављена у Архиву Југославије у Београду омогућила су прецизније сагледавање страдања цивилног становништва, боље разумевање природе муслиманске акције и свеобухватније сагледавање општег историјског контекста. Истраживања обављена у Архиву Србије у Београду употпунила су сазнања стечена у другим архивским институцијама. У том контексту од посебне је важности била грађа из тек недавно доступног фонда „Безбедносно информативне агенције“ која садржи више стотина досијеа ратних злочинаца и учесника у муслиманским, четничким и усташким формацијама. Истраживање у Историјском архиву Београда омогућило је увид у грађу немачких обавештајних служби и специјалне полиције. Мноштво нових сазнања омогућила су и истраживања у архивима у унутрашњости Србије – Историјском архиву Рас у Новом Пазару, Историјском архиву у Краљеву, Завичајном музеју Пљевља. Високом степену истражености теме допринела су и истраживања која је колега Живковић обавио у архивским институцијама у иностранству. Од важности су била истраживања обављена у кључним архивским институцијама са некадлашњег југословенског простора - Државном архиву Црне Горе на Цетињу, Архиву Републике Словеније у Љубљани, Хисторијском музеју Босне и Херцеговине у Сарајеву, Хрватском државном архиву у Загребу. Сазнања аутора обогатила су и истраживања у Архиву историјског одељења Генералштаба Републике Италије у Риму (Archivio Ufficio Storico Stato Maggiore ell'Espertico), Архиву министарства спољних послова у Берлину (Politisches Archiv des Auswärtiges Amtes), Војном архиву у Фрајбургу (Militararchiv Freiburg), Централном државном архиву Албаније (Arkivi Qendoror Shtetetor) и друго. Грађа похрањена у наведеним институцијама, до које је колега Живковић превасходно дошао предусретљивошћу аутора који се баве истом проблематиком (К. Бугарели, С. Гладанац, С. Радовић, А. Животић), омогућила је исцрпније сагледавање делатности окупационе управе у Санцаку, дејстава оружаних формација, планова који су настајали у Берлину, Риму, Загребу, Тирани, а тицали су се наведеног простора. Упоредо са необјављеним изворима пажња је била посвећена и објављеним колекцијама историјских извора (13 томова грађе), релевантној штампи и периодици (9 наслова), мемоаристици (21 наслов), историографској, правној, политиколошкој, војној

литератури и публицистици (169 наслова), грађи објављеној на интернет адресама (4 адресе). Обимна и разуђена истраживања које је колега Живковић обавио најдиректније су допринела сабирању до сада некоришћених и мало коришћених историјских извора. Нова фактографија изложена у докторској дисертацији обогатила је досадашња знања о ратним временима у Санцаку. Спремност да архивска истраживања обави у више архивских институција у земљи и иностранству истовремено је допринела целовитом сагледавању теме и „разбијању“ затворености приметној у постојећој литератури. Мишљења смо да је укрштање постојећих извора, критички однос према пропагандним садржајима ратне штампе и критичко вредновање постојеће литературе, утицало да ово истраживање досегне до рационалних и научних одговора на питања везана за историју Санцака у рату 1941-1943.

Основне хипотезе од којих се пошло у истраживањима

Истраживање теме „Санцак 1941-1943“ почивало је на више научних хипотеза. Међу њима је важно место имала претпоставка да је простор Санцака, географски лоциран на тремеђи Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине, био од великог стратешког значаја за Италију и Немачку, али и за квислиншке творевине НДХ и Велику Албанију. Колега Живковић је поставио и хипотезу да су се различити окупациони системи, који су паралелно функционисали на простору Санцака, на различите начине односили према домаћем становништву и институцијама Краљевине Југославије. Међу важним хипотезама овог истраживања је и став да су војна, политичка, економска и друштвена дешавања у Санцаку током ратних година била условљена: политиком италијанских, немачких, хрватских и албанских окупационих власти; оружаним сукобима партизанских и четничких снага који су прерасли у немилосрдни грађански рат; сукобима четничког покрета и организованих муслиманских оружаних формација; великом економском заосталошћу и тешким социјалним наслеђем; политичком и културном непросвећеношћу становништва. Истраживање је почивало и на хипотези да је већинско српско и већинско муслиманско становништво Санцака на различите начине дочекало окупаторске трупе (као завојеваче и као ослободиоце) и да је то, у првим ратним месецима, одредило однос српских и муслиманских првака према окупацији и окупатору. У вези са тим је била и хипотеза да је муслиманска елита у Санцаку, која је имала велики утицај на локално муслиманско становништво, после капитулације Краљевине Југославије, исказивала видну политичку дезоријентисаност која је онемогућила дефинисање јасних

политичких циљева и допринела колаборацији са окупатором. Међу хипотезама, на којима почива ово истраживање, налази се и претпоставка да су се партизански и четнички покрет у Санцаку развијали различитим интензитетом и на другачијим политичким и идеолошким основама, што је водило продубљивању сукоба. Колега Живковић је изнео и претпоставку да се партизански покрет супротстављао распарчавању простора Санцака и у складу са тим формирао своју организацију на том простору. Неке од хипотеза ових истраживања тичу се грађанског рата и његове не само идеолошке већ и етничко-верске димензије, као и настојања да Санцак буде „уређен“ као чист етнички простор. Темељна истраживања које је колега Живковић обавио потврдила су и надоградила већину изнетих хипотеза и преточила их у поуздано знање о Санцаку у годинама 1941-1943.

Опис садржаја (структуре по поглављима) дисертације

Структуру докторске дисертације „Санцак 1941-1943“, поред предговора, уводног дела рада, и закључка чини девет тематско-хронолошких поглавља.

У Предговору докторске дисертације колега Живковић се критички одредио према коришћеним архивским изворима, објављеној грађи, периодици, мемоаристици и историографској литератури. Изложио је властити приступ обради наведене теме, назначио поља интересовања, проговорио о важности теме, кључним актерима и значају подручја Санцака у оружаним сукобима током 1941-1943. године. У мери у којој је то било потребно кандидат је у том делу текста поставио и нека од питања на које је његова докторска дисертација настојала даа пружи поуздане одговоре и изложио интерпретативни оквир и структуру докторске дисертације. Посебно важним сматрамо територијално и појмовно одређење термина „Санцак“, приказ генезе имена и организационог устројства простора од политичко-административне јединице у Османском царству до геополитичког појма у југословенској држави и убедљиво објашњење зашто се у докторској дисертацији, поред других („Стари Рас“, „Стара Рашка“, „Рашка“, „Рашка област“), доминантно користи баш тај назив за посматрани простор.

У уводном делу дисертације презентован је историјат Санцака, са посебним акцентом на политичку ситуацију у периоду омеђаном 1918. и 1941. годином, комитску активност и нарушено стање безбедности, привредно-економске прилике и стање у друштву. Кандидат је у тим деловима текста изложио демографску, националну и

верску структуру становништва Санцака. Указао је на подељена расположења православног и муслиманског становништва према новој држави. Пажњу је посветио политичком организовању и улози коју је на наведеном подручју играло српско и муслиманско грађанство. Проговорио је о подељеном идентитету муслиманске елите у Санцаку (албанском и муслиманском) и њеном сврставању уз проалбанску и протурску политичку партију „Џемијат“ и Југословенску муслиманску организацију. Представио је и остале актере у политичком животу подручја, пре свега Народну радикалну странку, Демократску странку, Југословенску националну странку, Југословенску радикалну заједницу. Темељно је приказао политичке борбе и изложио резултате парламентарних и локалних избора у времену крњег, а касније ограниченог парламентаризма. Посебно је указао на значај политичке пропаганде и њене трајне последице. У уводном делу докторске дисертације колега Живковић је темељно обрадио комитске активности и приказао у којој је мери на простору Санцака биле нарушена безбедност становништва. „Тихи рат“ хришћана и муслимана, вођен деценијама на простору Новопазарског санцака, онемогућавао је интеграцију становништва, подстицао поделе, производио сталну нестабилност, подстицао обострани терор у који се неминовно укључила и држава, припремио је коначно разрачунавање различитих нација, вера и идеологија у годинама Другог светског рата. У том контексту указано је на активности појединих комитских група, појаву иселавања, привредно-економско заостајање. Кандидат је уложио напор да у уводним деловима рада изложи основне карактеристике аграрног друштва Санцака (пољопривреда и сточарство, занати, индустрија), да социјалну структуру становништва, укаже на основне разлоге успорене модернизације (примитиван начин обраде земље, лоше комуникације, недовољан капитал који би покренуо производњу, остаци феудалног начина привређивања и мишљења, непросвећеност).

У првом поглављу докторске дисертације, насловљеном „Априлски рат и окупаторска подела – идеје, планови, пракса“ (стр. 31-117), размотрено је више важних питања која су утицала на исход Априлског рата и касније догађаје у Санцаку. Обрађен је „војни слом“ југословенске државе уз истицање да на територији Санцака није било већих војних операција и поред тога што се, у складу са тактичким плановима, део војних јединица повлачио према тој територији. Уочено је да је брзој победи окупатора допринело и деловање „Пете колоне“ у Санцаку (Аћиф Хаџић, Хацихметовић Ђута, Ахмет Даца, Бахрија Абдулрахмановић, Ејуп Љајић и други) и да је расуло војске пратила

пљачка државне имовине. Посебно је обрађена окупација градова (Нови Пазар, Тутин, Пријеполје, Прибој, Пљевља...) и истакнуто да је тај чин од грађана прихваћен на различите начине – од муслимана као ослобођење, а од православног становништва као окупација. Колега Живковић је из више углова сагледо деобу окупиране југословенске територије, дефинисао позицију коју је Санцак имао у ратним плановима Немачке, Италије и НДХ, објаснио сукобљене интересе тих држава (контрола рудника и стратешких праваца) и поделе које је то изазвало на пронемачке и проиталијанске присталице код муслиманског и албанског живља. Посебно је обрадио размештај трупа НДХ у Санцаку, осликао организацију, планове и праксу усташког режима, реконструисао формирање усташког покрета на том простоту и указао на различит однос усташке власти и становништва (муслиманског и православног). У тим деловима текста одређено је место које су Дежевски, Сјенички и Штавачки срез задобили у пројекту Велика Албанија, истакнут антисрпски карактер албанских власти и указано на терор коме је било изложено хришћанско становништво (убиства, пљачка, протеривање). Анализирана је улога појединих четничких јединица у Санцаку. Посебно је обрађен однос немачког окупатора према муслиманском становништву исказан, уз остало, и путем пројекта „Мала Албанија“ и формирања Косовске области.

У наредном поглављу докторске дисертације, насловљеном „Окупатор, окупација и устанак“ (стр. 118-284), колега Живковић је обрадио дешавања у Санцаку везана за: ширење, а затим привремено повлачење власти НДХ; устанак одређен патриотизмом, идеолошким побудама и етничко-верским и егзистенцијалним разлозима; италијански окупациони система и његов однос према локалном становништву; сукобе у Новом Пазару и Рашкој крајем 1941. изазване етничким и верским разлозима. У тим деловима текста јасно су приказани геополитички, економски и идеолошки интереси Загреба, зависност режима у НДХ од његових нацистичких и фашистичких покровитеља, као и очекивања муслиманских првака од окупационих власти. У том контексту расветљена је позиција хрватско-муслиманских снага између устанка у Црној Гори и Србији, приказане борбе у Сјеничком, Бјелопољском, Милешевском срезу и на старој српско-турској граници, презентоване размере терора изазваног дејством оружаних снага НДХ. Посебно су обрађене герилске акције и дејство италијанских оружаних формација, однос усташких, а касније нових окупаторске власти према побуњеном становништву претежно из редова српског народа. Напад устаника на Нову Варош, верски сукоби у Сјеничком срезу и иказана национална и верска нетрпељивост, наклоњеност

муслиманског живља усташкој и окупаторској власти и његово учешће у гушењу антифашистичког устанка, насиље и размере пљачке, разлози неуспеха устанка још неке су од тема о којима пише колега Живковић. Упоредо са тим дата је организациона структура италијанског окупационог апарата и дефинисан њен примарни задатак. Истраживање је показало да је војска била основни ослонац окупационих власти, али да је окупатор имао подршку колаборационистичких снага. У складу а тим обрађено је снабдевање, борбеност, дисциплина италијанских трупа. Пропаганда намењена локалном становништву са својом политичком, војном, економском и просветитељско-здравственом димензијом, како показује истраживање колеге Живковића, била је најјаче оружје окупационог режима. Свакодневица испуњена етничко-верским сукобима, покушајима ретаурације феудалних односа, нападима албанско-муслиманских формација на српско становништво и одговорима четничких снага одражавала је стварност живота у Санцаку 1941. године о којој колега Живковић пише. Део те стварности биле су и мере италијанских окупационих власти. Истраживање колеге Живковића омогућило је прецизну реконструкцију догађаја везаних за прве месеце окупације Санцака и понудило поуздане податке о људском и материјалном страдању становништва. Истраживање је показало да албанске власти из Новог Пазара, уз свесрдну подршку окупатора, представљају главног изазивача јесењих сукоба 1941. године у Санцаку. Њихове оружане акције у Ибарском Колашину биле су преломница са које је локални спор хришћана и муслимана претворен у општи сукоб са масовним људским жртвама, материјалним разарањем и пљачком имовине. Целокупна акција алабанских и муслиманских јединица имала је за основни циљ етничко чишћење Срба са простора Дежевског среза.

У наредна три поглавља докторске дисертације - „Народноослободилачки покрет на тремеђи Србије, Црне Горе и Босне и Херцеговине“ (стр. 285-369), „Четнички покрет у Санцаку“ (стр. 370-424) и „Муслимански субјект“ (стр. 425-505) колега Живковић је подробно изложио и анализирао делатност и учинак партизанског, четничког и муслиманског чиниоца на простору Санцака. У тим деловима дисертације презентоване су идеје и планови сучељених покрета, реконструисана њихова политичка и војна организација и истражена политичка и војна делатност. Приказано је стварање војних јединица и дата њихова организација, исцрпно су презентоване војне операције, анализирани су припреме за оружани сукоб, идентификоване остварене победе и уочени узроци претрљених пораза са свим последицама по становништво. Колега

Живковић је посебно обрадио одмазде, тактику и стратегију сучељених покрета и војски, значајније војне операције. Истраживање је показало да су партизанске акције биле и политички и војнички лоше организоване, да је код комунистичког вођства постојала идеолошка заслепљеност и убеђење да муслиманске војне формације нису њихов непријатељ, да се муслиманско становништво опирало сарадњи са комунистима. Идентификовани су кључни узроци колаборације четничких команди (сукоб са партизанским снагама и тражење заштите од окупатора, лакше снабдевање потребним оружјем, личне амбиције четничких вођа) и осветљени разлози који су италијанску страну подстицали на опрезну сарадњу са четницима (потискивање снага НОП-а). Проговорено је о легализацији муслиманских јединица код окупационих власти, њиховој лојалности НДХ, Италији и Немачкој, разлозима њиховог бројног јачања, политичкој и верској позадини војних операција, политичким поделама које су спречиле настајање зајдничке муслиманске команде. Са посебном пажњом објашњене су блиске везе муслиманских првака и вођства НДХ, приказане тежње за повезивањем Санцака и Босне и Херцеговине, наклоњености мањег дела истакнутих муслиманских политичара и вођа усташкој идеологији и степену присуства усташтва на територији Санцака. Темељно су обрађене тежње дала муслиманских првака за укључивањем у састав Велике Албаније, везе са лаичком Турском посебно изражене у 1943. години, односи са Италијом, контакти са НОП-ом и четничким вођством. Анализа идеологије партизанског, четничког и муслиманског покрета и реконструкција њихове организације и ратних активности прецизно је указала, не само на разлике између сучељених актера рата у Санцаку, већ и на унутрашња разилажења унутар сваког од наведених покрета. Тематско-хронолошки приступ обради теме омогућило је колеги Живковићу да прати фазе карактеристичне за развој и понашање сваког од наведених покрета, уочава динамику промена, сагледава историчност процеса који мноштву догађаја дају смисао. У мери у којој су извори то допуштали расветљена је историјска улога политичких вођа и ратних команданата ангажованих на простору Санцака.

Наредно поглавље докторске дисертације колеге Живковића, насловљено „Под влашћу четири војске“ (стр. 506-663), превасходно је посвећено садржајима који говоре о карактеристикама оружаних покрета и војних снага држава војно ангажованих у Санцаку. Ангажовање у грађанском рату и стални сукоби са четницима који су од јануара 1942. постали приоритет у ангажовању НОП-а, умањили су учинак борби које је НОП водио са окупатором. Упоредо са антифашистичком борбом колега Живковић

пише и о револуционарном насиљу над политичким противницима, неистомишљеницима, али и самим припадницима покрета које је после „осеке револуције“ овладало на простору Санцака и северне Црне Горе (тзв „чистке“, „лева скретања“, „црвени терор“). Истраживање је потврдило постојање идеолошких заблуда у партијском вођству КПЈ и погрешним проценама ситуације на терену што је резултирало масовном и неконтролисаним употребом терора и удаљавањем становништва од НОП-а. Описне су борбе у Нововарошком, Милешевском и Бјелопољском срезу вођене током јануара и фебруара 1942. године, изложени војни губици, указано на последице војне реорганизације снага НОП-а, идентификовани центри партизанског отпора, побројани злочини учињени над цивилним становништвом у италијанским акцијама одмазде. Истраживање колеге Живковића је разорило дуго опстајући мит о „добром“ италијанском окупатору и показало размере терора иницираног од Италијана (од ликвидација и одмазди до изгладњивања локалног становништва). Подробно су истражена и презентована настојања М. Недића да окупирана Србија прошири своје границе према Старом Расу и Црној Гори. У том контексту приказане су борбе за Нову Варош, реконструисана војна и цивилна власт колаборационистичке владе М. Недића у Нововарошком срезу, приказана активност легализованих четничких снага у Милешевском срезу, указано на ново продубљивање сукоба мулимана и хришћана. Даље интензивирање идеолошког грађанског рата у Санцаку одређено четничком офанзивом против партизанских снага и потпуном колаборацијом, потискивањем комуниста, синхронизованом акцијом италијанске војске и муслиманских снага против православног становништва, још неке су од тема о којима пише колега Живковић. У тим деловима текста указано је појаве недисциплине, дезертерства, ниског борбеног морала, „прелетања“ са једне на другу страну у грађанском рату, италијанске инструментализације етничких и верских анимозитета. У том контексту, попут студије случаја, презентоване су прилике у Дежевском срезу разапетом између окупиране Србије и Велике Албаније.

У поглављу „Живот у подељеном и побуњеном Санцаку“ (стр. 664-728) приказане су ратне године испуњене бедом, сиромаштвом, насиљем. Колега Живковић је истражио и компарирао живот у варошима и на селу како у италијанској тако и у немачкој окупационој зони. Анализирао је утицаје рата и свега што он доноси на друштво области чије основну карактеристику чини сиромаштво, свикнутост са немаштином, економска и културна заосталост. Истраживање је показало да је опште

пропадање захватило све слојеве друштва и утицало на социјалну структуру становништва. Посебно су били изражени проблеми везани за запошљавање у условима знатно суженог тржишта рада, исхрану и глад, страх. Окупаторска пропаганда, посебно она коју су креирали Италијани, вешто је користила постојеће тешкоће и за настало стање кривила своје ратне противнике. Колега Живковић је указао на размере немаштине и тешке услове живота. Осветлио је окупаторску пљачку грађана. Истакао је да је исхрана била приоритет свакодневице, скренуо пажњу на тешкоће у набавци и дистрибуцији хране, високе цене основних животних намирница, манипулисање са количинама намирница у циљу постизања пропагандних, политичких и војних циљева. Указао је на бројне облике страха за егзистенцију који су појачавала убиства, паљевине, реквизиција имовине, отимање земље, присуство бројних војски, малверзације са ценама и друго. Посебан простор у својој докторској дисертацији колага Живковић је посветио систему јавних институција под окупацијом. Обрадио је здравствени систем који је у ратним годинама начинио видљиви помак (болнице, апотеке, лекарска служба, делатност организације Црвеног крста, рад на искорењивању ендемија и зараза), занимао се за обнову и функционисање поштанског, комуналног и електрификационог система, указао је на одржавање и стање саобраћајне мреже и промет становништва у ратним условима. Забава, кафански живот, спорт, проституција и јавни морал као део свакодневице такође су обрађени.

Рукопис докторске дисертације колеге Живковића засвођују поглавља поглавља насловљена „Санџак у другој половини 1942. године“ (стр. 729-876) и „Санџак у трећој ратној години“ (стр. 877-1183). У тим деловима текста кандидат је исцрпно обрадио више важних тема. Објаснио је разлоге војно-политичког разилажења италијанских окупационо-војних власти и легализованих четника, вредновао значај избацавање легализованих четничких јединица из Нововарошког среза. Пажњу је посветио продубљивању колаборације и јачању колаборационистичких јединица, повлачење партизанских снага из Санџака, стабилизацију италијанског окупационог система. Темељно је образложио ширење организације ЈВуО на чијем је челу Драгољуб Михаиловић, сукобе са комунистима, као и наставак грађанског рата у виду сукоба четничких и муслиманских јединица у Полимљу, Бјелопољском, Сјеничком, Милешевском и Пљеваљском срезу, на Дрини. Обрађени су и јалови покушаји мирног решавања проблема између сучељених конфесија, указано на удаљеност полазних стајалишта и искључивост појединих локалних војних команданата спремних да рат

воде до истребљења, као и окупаторска политика војног експлоатисања етничких и верских сукоба У делу посвећеном дешавањима у Санцаку у трећој ратној години исцрпно је обрађена муслиманска офанзива и четничка акција на Лиму, обостране одмазде над цивилима, припрема и извођење војних четничких операција у Пљеваљском, Прибојском и Чајничком срезу, настојања да се постигне споразум муслимана и хришћана и избегну нови сукоби са тешким последицама у Милешевском, Сјеничком и Нововарошком срезу. Страдању муслиманског становништва у првим месецима 1943. године посвећена је посебна пажња. То важи и за учешће јединица ЈВуО у операцијама „Вајс I“ и „Вајс II“, повратак партизанских снага у Санцак, операцију „Шварц“, муслиманске злочине учињене над српским становништвом у позадини операције „Шварц“, капитулацију Италије и њене последице.

Постигнути резултати и научни допринос

Темељна истраживања, која је кандидат Милутин Живковић реализовао приликом израде докторске дисертације под насловом „Санцак 1941-1943“, резултирала су значајним научним доприносом. Под тим пре свега мислимо на прецизну реконструкцију ратних дешавања у Санцаку (1941-1943) која искључује све видове политичке манипулације прошлости. Истраживање је фактографски богато и највећим делом засновано на новој и разноврсној архивској грађи различитог порекла и садржаја. То је аутору омогућило да понуди целовиту слику рата у Санцаку и критички анализира и одмери значај испреплетаних и преломних догађаја и утврди природу кључних процеса који су им одредили смисао. Указујемо и на чињеницу да је истраживање омогућило високи степен персонализације текста докторске дисертације чиме је историјска улога личности на локалном нивоу постала „видљивија“ него што је то био случај у досадашњим историографским радовима. Ауторово поимање историје као тоталитета дешавања у прошлости допринело је бољем разумевању целокупног живота у рату. Истраживачки резултат, до кога је колега Живковић досегнуо, оригалан је по својој структури, а по садржају сазнајно нов. Важност и актуелност теме захтевали су од кандидата, и он је у томе био успешан, да критички претересе доступне изворе и постојећу литературу, истражи њене бројне „рукавце“ и понуди рационалну и целовиту слику ратних збивања на простору Санцака у годинама 1941 – 1943. На тај начин сагледана докторска дисертација колеге Живковића донела је прегршт нових поузданих и проверених знања о политичким, војним, идеолошким, националним, верским, економским, и друштвеним приликама у Санцаку у годинама 1941-1943. Важност

историјског истраживања Санцака, као простора на коме се у ратним годинама у заостреном облику исказују разноврсна наслеђа и традиције, проговара историја нагомилана у слојевима, обрачунавају завађене нације, вере и идеологије, упоредо делују окупационе силе, квислиншке и колаборационистичке снаге и антифашистички покрети, потврђена је докторском дисертацијом колеге Живковића. У питању је критички писано научно дело које поред научне има и друштвену улогу. Резултати саопштени у докторској дисертацији колеге Живковића најдиректније укључују српску историјску науку у међународну размену знања и биће, као сигуран темељ и инструктивни путоказ, од користи и истраживачима у суседним земљама и другим државама заинтересованим некада и данас за простор Санцака.

Имајући све наведено у виду слободни смо да Наставном и научном већу Филозофског факултета у Београду препоручимо да прихвати наш позитиван реферат о докторској дисертацији „Санцак 1941-1943“ и колеги Милутину Живковићу одобри јавну одбрану на којој ће чланови комисије изнети своје појединачне примедбе и сугестије.

У Београду

Комисија

30.06.2017.

Др Момчило Павловић, научни саветник,

Институт за савремену историју у Београду

Др Милан Терзић, научни саветник,

Институт за стратеска истраживања у Београду

Др Мира Радојевић, ванредни професор,

Филозофски факултет у Београду

Др Александар Животић, ванредни професор,

Филозофски факултет у Београду

Др Љубодраг Димић, редовни професор,

Филозофски факултет у Београду

(ментор и писац реферата)